Zsolnai László

Felelősség és döntés

A fontosabb gazdasági, társadalmi, politikai és emberi döntések komplex döntési helyzetekben születnek. Ez azt jelenti, hogy a döntésnek hosszú távú következményei vannak, és nemcsak a döntéshozó, hanem mások is érintettek a döntés kimenetelében. Ezért az etikai aspektus, és különösen a felelősség elkerülhetetlenül jelen van minden komplex döntési helyzetben.

A felelősség eszméje

A „felelősség" fogalma nagyon különböző értelemben használatos. E tanulmányban végig az *etikai* értelemben vett, *jövőre irányuló, döntéshozói felelősségről* beszélek. Nem teszek éles különbséget egyéni, csoportos és szervezeti döntéshozatal között. A bemutatandó felelős döntéshozatali modell alkalmazható mind *egyéni,* mind *csoportos,* mind pedig *szervezeti* döntési helyzetekben.

Számos jelentős filozófiai munka született már a *múltbeli cselekvéssel* kapcsolatos (retrospektív) felelősségről. A *jövőre irányuló* (prospektív) felelősségről azonban mind ez idáig egyetlen igazán átfogó elmélettel rendelkezünk. Ezt az elméletet a nagy német-amerikai filozófus, *Hans Jonas* fejlesztette ki a *Das Prinzip Verantwortung* című művében. *(1)*

Jonas szerint a felelősség a cselekvéseinkben érintett *lények iránti törődést* jelenti. A felelősség egy alapvető, *viszonzást nem váró* kötelességet támaszt bennünk más lényekkel szemben, beleértve ebbe a természeti lényeket és jövendő embertársainkat is.

Jonas felelősség-felfogása számos rokon vonást mutat a harvardi pszichológus, *Carol Gilligan* „női moralitás"-koncepciójával. Gilligan ugyanis a nők morális tapasztalatát a *gondoskodás etikájaként* jellemezte, amit szembeállított a férfiak *jogokra hivatkozó* etikájával. A kifejlett moralitásban ez a két fajta etika összekapcsolódik. A felelősség érett felfogásának ezért szükséges integrálnia a jogok tiszteletben tartásán alapuló *férfi* gondolkodást és a szelíd gondolkodást képviselő *női* gondolkodást.

A racionalitás problémái

A közgazdaságtan, a szociológia és a politikatudomány jórészt a *racionális döntések* (rational choice) modelljét használja. E szerint a modell szerint a döntéshozónak *maximalizálnia* kell saját *hasznossági függvényét,* hogy racionális lényként tekinthessük. Ez azt követeli meg, hogy a döntéshozó *preferenciái tranzitívek* és *teljesek* legyenek a hozzáférhető döntési alternatívák halmazán. (Kockázat és bizonytalanság esetén olyan további követelmények is megfogalmazódnak a döntéshozó preferenciarendezésével szemben, mint a folytonosság és a függetlenség.)

A racionális döntések modellje teljességgel *formális* jellegű, mivel nem mond semmit arról, hogy a döntéshozó milyen preferenciákkal rendelkezik, vagy milyennel kellene rendelkeznie. Egy döntéshozó rendelkezhet egoista, altruista vagy akár szado-mazochista preferenciákkal és hozhat egyaránt racionális döntéseket a fenti értelemben. A követ-

---

A tanulmány a szerző megjelenés előtt álló *Responsibility & Choice: Decision Making in Multiple Value-Perspectives* című monográfiáján alapszik. A munka hátteréül szolgáló kutatást a szerző a Netherlands Institute for Advanced Study-nál folytatta 1996–1997-ben.

kezőkben a racionális döntéshozatal ilyen értelmezését a racionalitás *gyenge* változatának fogom nevezni.

A közgazdaságtanban és a politikatudományban azonban gyakran találkozunk a racionalitás egy sokkal erősebb változatával is. Az *önérdek-követés* és a *tökéletes informáltság* feltevései hozzáadódnak a racionalitás formális modelljéhez. Így keletkezik a híres *Homo Oeconomicus* modell, amelynek értelmében a döntéshozó a következmények tökéletes ismeretében maximalizálja önérdekét. Ez a modell már komoly feltevéseket fogalmaz meg a döntéshozók preferenciáiról. A Homo Oeconomicus modellre ezek után mint a racionalitás *erős* változatára hivatkozom.

A racionalitás gyenge és erős változata egyaránt a *kritikák* kereszttüzében áll. Pszichológusok, szociológusok, közgazdászok, politológusok és filozófusok hevesen bírálják mindkét modellt részben *leíró,* részben pedig *normatív* alapon.

A Nobel-díjas közgazdász, *Herbert A. Simon* szerint a racionális döntéshozatal modellje irreális, túlzott elvárásokat támaszt a döntéshozók kognitív képességeivel szemben. A való világbeli döntéshozók meglehetősen *korlátozott kognitív képességekkel* rendelkeznek, és a számukra rendelkezésre álló *információk* általában szintén *korlátozottak.* A döntéshozók nem képesek maximalizálni hasznossági függvényüket, ha egyáltalán van nekik hasznossági függvényük. Maximalizáló döntések helyett *kielégítően jó* (satisficing) döntések meghozatalára törekszenek. Simon szerint az emberi racionalitás alapvetően korlátozott. *(2)*

A pszichológus *Daniel Kahneman* kísérleti kutatási eredmények alapján bírálja a racionális döntések modelljét. A kísérleti eredmények ugyanis azt mutatják, hogy az emberek rendszerint *rövidlátó* (myopic) *módon* hozzák meg döntéseiket. Nem tudják előre jelezni, hogy az általuk választott cselekvések milyen *tényleges* értékkel bírnak majd számukra a jövőben. Mindemellett *múltbeli* döntési tapasztalataik megítélésében is rendre tévednek, ami jelentősen megnehezíti a tanulságok leszűrését és figyelembevételét a döntéshozatal során. *(3)*

Számos laboratóriumi kísérlet bizonyítja, hogy az emberek szisztematikusan *megsértik* a *racionalitás axiómáit.* A leghíresebb racionalitás-sértő jelenségek az *Allais-paradoxon,* az *Ellsberg-probléma,* a *preferencia-megfordulás,* és a *kontextus hatás.* Úgy tűnik, hogy nem lehetséges olyan hibrid, közelítően racionális modelleket megalkotni, amelyek megmagyaráznák az emberek racionalitás-sértő döntéseit. *(4)*

A közgazdász-filozófus *Amartya Sen* hevesen bírálja a racionalitás mindkét változatát. Megmutatta, hogy a racionalitás gyenge változata által megkövetelt *konzisztens preferencia-kinyilvánítás* nem biztosítéka a döntés racionalitásának. A racionalitás gyenge változata ugyanis megengedi, hogy egy döntéshozó következetesen preferálja azt, aminek épp az ellenkezőjét szeretné elérni. Ez pedig nyilvánvaló képtelenség. Valamilyen tartalmi megfelelést meg kell követelnünk a döntéshozó preferenciái és céljai között.

Sen azt is megkérdőjelezi, hogy az önérdek-követés a racionális döntéshozatal *univerzálisan érvényes* követelménye lenne. A racionalitás önérdek-központú értelmezése nem tükrözi az emberi döntéshozatal komplex motivációját, hiszen az önérdek mellett – a legtöbb esetben – a *kötelesség,* a *lojalitás* és a *jóakarat* is szerepet játszik a döntések meghozatalában. *(5)*

Robert Frank, viselkedéstudományi orientációjú közgazdász az *érzelmek* meghatározó szerepét hangsúlyozza a döntéshozatalban. Megmutatta, hogy az érzelmi elkötelezettségek gyakran jó szolgálatot tesznek a döntéshozónak, hiszen segítségükkel képes lehet kimenekülni olyan csapdahelyzetekből, amelyek *megoldhatatlanok* a racionális döntéshozatal kerete között. *(6)*

A *moduláris agyelmélet* nagymértékben támogatja Frank érvelését. E szerint az új elmélet szerint az emberi agy elkülönülő modulokból szerveződik. Az egyes modulok nincsenek egyformán jól összekapcsolódva az agy *beszédközpontjával,* amit a kutatók a ra-

cionalitás letéteményesének tekintenek. A racionális döntések modellje csupán az agy eme jól körülhatárolható részének a működését tükrözi. Számos információt használ azonban az agy, amelyek egyszerűen hozzáférhetetlenek a beszédközpont, s így a racionális kalkuláció számára.

A szociológus *Jon Elster* a racionális döntéshozatalt szembeállítja a *normavezérelt* cselekvéssel. A racionális döntéshozatal következmény-orientált, míg a normavezérelt cselekvés nem az. A társadalmi normák mint parancsok vannak bevésődve az emberek elméjébe, s megsértésük erős érzelmi reakciókat vált ki belőlük. Elster szerint az emberi cselekvéseket mind az önérdek, mind pedig a társadalmi normák befolyásolják. A társadalmi normák csak részben racionálisak, s önálló motiváló erejük van. *(7)*

A kommunitáriánus filozófusok, elsősorban *Charles Taylor, Michael Sandel* és *Alasdair MacIntyre* hevesen bírálják a racionális döntéshozatali modell mögött meghúzódó liberális „én”-felfogást. Szerintük ez az „én”-felfogás *atomisztikus,* s alapvetően tagadja az emberi cselekvés viszonyokba ágyazott, interszubjektív jellegét. Eltekint attól a lényeges alkotó szereptől, amit a *közösségek* és a *morális tradíciók* játszanak az egyes emberek döntéseinek meghozatalában. *(8)*

Amitai Etzioni fejlesztette ki azt a *szocio-ökonómiai* paradigmát, amely szerint az egyén állandó dialógusban van azokkal a közösségekkel, amelyekhez tartozik. Etzioni a döntéshozatalt egyfajta egyensúlykeresésként írja le: az egyén igyekszik összhangban hozni önérdekét a számára érvényes etikai elvárásokkal. Így az emberi döntéseket egyszerre határozzák meg hasznosságelvű és morális megfontolások. *(9)*

Számos laboratóriumi kísérlet bizonyítja, hogy az emberek szisztematikusan megsértik a racionalitás axiómáit. A leghíresebb racionalitás-sértő jelenségek az Allais-paradoxon, az Ellsberg-probléma, a preferencia-megfordulás, és a kontextus hatás. Úgy tűnik, hogy nem lehetséges olyan hibrid, közelítően racionális modelleket megalkotni, amelyek megmagyaráznák az emberek racionalitás-sértő döntéseit.

A racionális döntések modellje *ökológiai* nézőpontból is bírálható, hiszen az ökoszisztémák aligha őrizhetők meg és tarthatók fenn önérdek-vezérelt egyéni cselekvések bázisán. *(10)*

A racionális döntéshozatal *feminista* kritikája azt hangsúlyozza, hogy ez a modell *férfiközpontú,* az „én” elkülönülésén alapuló felfogás, amely nem veszi figyelembe a nők sok ezer éves tapasztalatát. *(11)*

Jane Mansbridge az emberi motiváció háromágú modelljét állította fel. A *kötelesség,* az *önérdek* és a *szeretet* mint az emberi döntés és cselekvés három különböző, és egymásra visszavezethetetlen motívuma jelenik meg nála. Ez a modell visszautal *David Hume* elméletére, aki az emberi viselkedés változatosságát mindenkor elismerve meggyőződés-vezérelt, érdek-vezérelt és érzelem-vezérelt emberi cselekvéseket különböztetett meg.

Mansbridge a kötelesség, az önérdek és a szeretet konvergenciáját tartja kívánatosnak. Amellett érvel, hogy a társadalomnak védenie és támogatnia kell a kötelesség- és szeretet-alapú cselekvéseket, mert különben az ilyen cselekvéseket könnyen alááshatja mások önérdekkövető viselkedése. *(12)*

A döntés mint problémamegoldás

A döntéshozatalt a *problémamegoldás* egyik formájának tekinthetjük. Problémahelyzet akkor áll elő, ha az egyén vagy csoport eltérést észlel a dolgok tényleges és kívána-

tos menete között. A „van” és a „legyen” között tehát az adott helyzetben szakadék tátong.

A komplex döntési helyzetek rendszerint rosszul strukturált problémahelyzetekkel függnek össze, ahol is a megoldás távolról sem világos vagy triviális. *Russel L. Ackoff* ezeket a problémahelyzeteket *„mess”*-nek nevezte el. A döntéshozó általában valamilyen heurisztikát alkalmaz, hogy megformálja azt a döntési helyzetet, amellyel szembe kell néznie. *(13)*

A döntéshozó megfogalmazza *aspirációit* a döntési helyzet kimenetelével kapcsolatban. Felmerülnek azok az *etikai normák,* amelyek kijelölik a döntési alternatívák körét, és jelentkeznek azok a döntéshozón kívüli *szereplők,* amelyekre hatással lehet a döntés kimenetele.

Az etikai normák a döntéshozó *kötelességeit* fogalmazzák meg. Sokféle kötelesség merülhet fel egy adott döntési helyzetben: jogokhoz kapcsolódó, illetve jogokhoz nem kapcsolódó kötelességek, mindenkire irányuló vagy jól meghatározott csoportokra irányuló kötelességek stb.

Egy döntésben *érintett szereplők* (stakeholders) általában egyének, csoportok vagy szervezetek, de a természeti környezet és a jövő generációk is közéjük tartozhatnak, ha a döntés kimenetele ténylegesen befolyásolja helyzetüket.

A *célok* és a *döntési alternatívák* nem előre adottak a döntéshozó számára. A szóba jövő etikai normák, a döntéshozó saját aspirációi és az érintett szereplők együttesen adják azt a *normatív-affektív* hátteret, amely a célok kijelölését és az alternatívák felkutatását irányítja.

A célok és az alternatívák korántsem függetlenek egymástól. Inkább egymással párhuzamosan fejlődnek ki. Nemcsak a döntési célok befolyásolják az alternatívákat, hanem a feltárt döntési alternatívák is befolyásolják a célokat.

Racionalitás és respektus

Az amerikai gazdaságetikus, *Kenneth E. Goodpaster* dolgozta ki a felelős döntéshozatal legérettebb modelljét. Az etikai értelemben vett felelősség Goodpaster szerint a racionalitás és a respektus együttes érvényre juttatását jelenti a döntéshozatali folyamatban. *(14)*

A *racionalitás* – Goodpaster szerint – a következő jellemzők együttes meglétét tételezi fel:

1. az érzelmi elfogódottság háttérbe szorítása;
2. a célok és szándékok tisztázása;
3. az alternatívák és következmények gondos feltérképezése;
4. figyelem a döntés megvalósítására.

A racionalitás fenti koncepciója *Max Weber* célracionalitás-felfogására emlékeztet és közel áll *Herbert Simon* „procedurális racionalitás”-koncepciójához. A racionalitás ebben az értelmezésben nem jelenti szükségképpen azt, hogy a döntéshozó önérdek-maximalizáló módon jár el.

A *respektus* azt jelenti, hogy a döntéshozó *tekintetbe veszi* döntései *másokra gyakorolt hatását,* és nem tekinti az érintett szereplőket saját céljai megvalósítása puszta eszközeként. A respektus magában foglalja mások szükségleteinek és érdekeinek a komolyan vételét.

Goodpaster felelősség-modellje alapvetően következményelvű. Ez azt jelenti, hogy a döntési alternatívákat azok következményei alapján javasolja értékelni, méghozzá a döntéshozó és az érintettek perspektívájából.

A következményelvű számbavétel azonban több szempontból is bírálható. Komplex döntési helyzetekben számos olyan jelenség előfordulhat, amelyek tisztán következményelvű számbavétele csapdahelyzetekhez vezethet. A *Garret Hardin* által híressé tett *„közlegelők tragédiája”,* a tér-időben *távoli hatások* és a nagy bizonytalanságú, illetve *előre nem látható következmények* példázzák a különböző ilyen eshetőségeket. *(16)*

A következményelvű számbavétel bírálható *deontologikus* alapon is. A deontologikus álláspont szerint valamely cselekvés vagy döntés helyességét nem a való világbeli következmények határozzák meg, hanem kizárólag a vonatkozó *etikai alapelveknek való megfelelőség.*

Thomas Nagel számos izgalmas esetet írt le, amelyben a cselekvőnek deontologikus indoka van arra, hogy ne tegyen meg valamit, jóllehet az jó következményekre vezetne a való világban. *(17)*

Úgy vélem, a „respektus" fogalmát fenntarthatjuk az érintett szereplők iránt mutatott altruista orientációra, de emellett a deontologikus megfontolásokat mint a felelős döntéshozatal külön komponensét kell értelmeznünk.

Így előáll a felelős döntéshozatal egy jóval árnyaltabb modellje, amelyben a deontologikus, a racionális és az altruista megfontolások szintéziseként alakul ki a döntés. Az így nyert modell szerint a *felelősség = normakövetés + célracionalitás + az érintettek iránti respektus.*

A döntéspszichológia eredményei

A felelős döntéshozatal modelljének operacionalizálásához figyelembe kell vennünk a *döntéspszichológia* kortárs eredményeit.

A *Daniel Kahneman* és *Amos Tversky* által kifejlesztett *prospect theory* a kockázatos döntéshozatal – kísérletileg jól alátámasztott – elmélete. Kahneman és Tversky főtétele az, hogy a *döntéshozók értékfüggvénye* konvex a nyereségek és konkáv a veszteségek tartományában. A döntéshozók általában *veszteség-érzékenyek,* azaz érzékenyebbek a veszteségekre, mint a nyereségekre. *(18)*

A *Richard J. Herrnstein* által felfedezett ún. *„matching law"* azt mondja ki, hogy a választási helyzetekben az egyének *kiegyenlítésre törekednek* az alternatívák értékét tekintve. A matching law értelmében a döntéshozók az alternatívák átlagos értékét, nem pedig a marginális értékét kívánják növelni. Ezért a döntéshozók szuboptimálisan viselkednek, az átlagos megelégedettséget helyezik előtérbe, s nem a maximális eredményt. *(19)*

A komplex döntési helyzetek számos esetben teremtenek *összemérhetetlenséget* a döntéshozó számára. Tapasztalati megfigyelésekből és *Reinhard Selten* Nobel-díjjal jutalmazott kísérleti eredményeiből tudjuk, hogy összemérhetetlenség esetén az emberek igyekeznek *elkerülni az átváltásokat* (trade offs) az összemérhetetlen értékdimenziók között. *(20)*

Herbert Simon leírta a döntéshozók természetes reakcióját összemérhetetlenség esetén. Ilyen helyzetekben a döntéshozók a *leginkább kritikus* (legrosszabb) *dimenzióra* koncentrálnak, s abban próbálnak kielégítő javulást elérni. *(21)*

Felelős döntéshozatal

Az eddigiek alapján azt mondhatjuk, hogy a komplex döntési helyzetek az alábbi jellemzőkkel bírnak:

1. legalább két *alternatíva* áll a döntéshozó rendelkezésére;
2. egy vagy több *etikai norma* szabályozza a cselekvést;
3. a döntéshozó rendelkezik legalább egy *céllal;*
4. egy vagy több *érintett szereplővel* is számolnia kell a döntéshozónak.

A felelős döntéshozatal így annak a döntési alternatívának a megtalálását jelenti, amelyik leginkább megfelel a felelősség hármas követelményének (normakövetés, racionalitás, respektus) az adott helyzetben.

A felelős döntéshozatal modellezése során Kahneman–Tversky típusú értékfüggvényeket vezethetünk be, amelyek rendre kifejezik a döntési alternatívák értékét az etikai normák, a döntéshozó céljai és az érintett szereplők szempontjából. E szerint minden

egyes alternatíva *egyidejűleg három nézőpontból* van értékelve, a felelősség hármas követelményének megfelelően.

Az alternatívák többszörös értékelésének eszméje közel áll az Amartya Sen által javasolt, ún. *„goal rights systems”*-hez. Sen az etikai értékelés olyan rendszereit tartja kívánatosnak, amelyekben a jogok tiszteletben tartását, illetve megsértését is belefoglaljuk a dolgok következményelvű értékelésébe. *(22)*

A felelős döntéshozatal elveként a *maximin szabályt* javaslom. Ez a szabály annak a döntési alternatívának a választását írja elő, amelynek a legrosszabb értéke jobb, mint az összes többi alternatíva legrosszabb értéke.

A maximin szabály jól ismert a sakkjátékosok körében. Első formális leírása azonban az osztrák logika tudós, *Ernest Zermello*tól származik, még 1912-ből. A szabályt aztán *Neumann János* fejlesztette tovább korszakalkotó játékelméleti művében. *(23)*

A felelős döntéshozatal a *legkevésbé rossz* alternatíva választását jelenti a deontologikus, a célelérési és az érintettekre vonatkozó értékek többdimenziós terében. Az ilyen módon választott alternatíva *Pareto optimális* eredményt ad abban az értelemben, hogy nem lehetséges olyan más alternatívát találni, amelyik valamely értékdimenzióban jobb értékkel rendelkezik, de egyetlen másik értékdimenzióban sem rendelkezik rosszabb értékkel, mint a választott alternatíva.

A maximin szabály érvényességi köre messzire nyúlik. *John Rawls* e szabály alkalmazásával fogalmazta meg híres igazságossági koncepcióját, amelynek értelmében a mindenkori rosszabb helyzetű egyének helyzetét kell javítani egy társadalomban. *(24)*

Bródy András érvelése szerint a gazdaság általános haladását mindig a leginkább visszamaradott ágazatok határolják be. Ezért olyan *maximin* típusú *gazdaságpolitikára* van szükség, amely mindig a leginkább elmaradott ágazatok felzárkóztatásán munkálkodik. *(25)*

A felelős döntéshozatal *eljárási modellje* a következőkben foglalható össze:

I. A döntési helyzet megformálása az *etikai normák azonosítása,* az *érintett szereplők feltérképezése,* valamint a *célok és alternatívák meghatározása* által.

II. Az alternatívák *párhuzamos kiértékelése* az etikai normák, a döntési célok és az érintett szereplők nézőpontjából.

III. Annak a alternatívának a választása, melynek a *legrosszabb értéke jobb*, mint az összes *többi alternatíva legrosszabb értéke.*

A *felelős döntéshozót* az jellemzi, hogy képes *több nézőpontból* is *értékelni* a szóba jöhető cselekvési lehetőségeket, és *optimális kompromisszumra* törekszik a különböző értékdimenziók között.

Harry G. Frankfurt különbséget tesz az emberek primer vágyai és magasabb rendű akarata között. *(26)* A felelős személyt elsősorban a *felelősség* teljes szívvel történő *akarása* jellemzi.

Jegyzet

(1) JONAS, HANS: *Das Prinzip Verantwortung. Versuch einer Ethic für die Technologische Zivilization.* Insel Verlag, Frankfurt am Main 1979; ső: *The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age.* University of Chicago Press, Chicago–London 1984.
(2) SIMON, HERBERT A.: *Korlátozott racionalitás.* Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1982.
(3) KAHNEMAN, DANIEL: *„New Challenges to the Rationality Assumption”.* Journal of Institutional and Theoretical Economics, 1994. 1. sz., 18–36. old.
(4) THALER, RICHARD H.: *Quasi Rational Economics.* Russell Sage Foundation, New York 1991.
(5) SEN, AMARTYA: *On Ethics and Economics.* Blackwell, 1987.
(6) FRANK, ROBERT: *Passions Within Reason.* W. W. Norton, New York–London 1988.
(7) ELSTER, JON: *The Cement of Society.* Cambridge University Press, Cambridge 1989.

(8) TAYLOR, CHARLES: *Philosophical Papers.* Cambridge University Press, Cambridge 1985; SANDEL, MICHAEL: *Liberalism and the Limits of Justice.* Cambridge University Press, Cambridge 1982; MACINTYRE, ALADAIR: *After Virtue.* University of Notre Dame Press, Notre Dame 1981.
(9) ETZIONI, AMITAI: *The Moral dimension.* The Free Press, New York 1988.
(10) ZSOLNAI LÁSZLÓ: *„Environmental Ethics for Business".* Management Research News, 1996, 10. sz., 9–15. old.
(11) ENGLAND, PAULA–STANEK KILBOURNE, BARBARA: *Feminist Critiques of the Separative Model of Self.* Rationality and Society, 1990. április, 156–171. old.; *Beyond Economic Man.* Szerk.: FERBER, MARIANNE–NELSON, JULIE. The University of Chicago Press, Chicago–London 1993.
(12) Beyond Self-Interest. Szerk.: MANSBRIDGE, JANE J.The University of Chicago Press, Chicago–London 1990.
(13) ACKOFF, RUSSEL L.: *Redesigning the Future.* John Wiley & Sons, New York–London 1974.
(14) GOODPASTER, KENNETH E.–MATTHEWS, J. B.: *Can a Corporation Have Conscience?* Harvard Business Review, 1982. 1. sz., 132–141. old.; uő: *The Concept of Corporate Responsibility.* Journal of Business Ethics, 1983. 1. sz., 1–22. old.
(15) WEBER, MAX: *Economy and Society.* (Edited by Gunther Roth & Claus Wittich) Bedminster Press, New York 1968; SIMON, HERBERT A.: *Rationality as Process and as Product of Thought.* American Economic Review, 1978. 2. sz., 1–16. old.
(16) HARDIN, GARRET: *The Tragedy of the Commons.* Science, 1968. december, 1243–1248. old.; *Utilitarianism and Beyout.* Szerk.: SEN, AMARTYA–WILLIAMS, BERNARD. University Press Cambridge 1982; *Consequentialism and its Critics.* Szerk.: SCHEFFLER, SAMUEL. Oxford University Press, Oxford 1988, 1–13. old.
(17) NAGEL, THOMAS: *Autonomy and Deontology. = Consequentialisms and its Critics*, i. m., 142–172. old.
(18) KAHNEMAN, DANIEL–TVERSKY, AMOS: *Prospect Theory: An Analysis of Decision Under Risk.* Econometrica, 1979. március, 263–291. old.
(19) HERRNSTEIN, RICHARD J.: *Behavior, Reinforcement and Utility.* = The Origin of Values. Szerk.: HECHTER, MICHAEL–NADEL, LYNN–MICHOD, RICHARD E. Aldine de Gruyter, New York 1993, 137–152. old.
(20) SELTEN, REINHARD: *New Challenges to the Rationality Assumptions.* Journal of Institutional and Theoretical Economics, 1994. 1. sz., 42–44. old.
(21) SIMON, HERBERT A.: *Administrative Behavior.* The Free Press, New York 1976.
(22) SEN, AMARTYA: *Rights as Goals. = Equality and Discrimination: Essays in Freedom and Justice.* Szerk.: GUEST, S.–MILNE, A. Franz Steiner, Stuttgart 1985, 11–25. old.
(23) NEUMAN, JOHN–MORGENSTERN, OSCAR: *Theory of Games and Economic Behavior.* Princeton University Press, Princeton 1944.
(24) RAWLS, JOHN: *A Theory of Justice.* Harvard University Press, Cambridge 1971.
(25) BRÓDY ANDRÁS: *Lassuló idő.* Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1983.
(26) FRANKFURT, HARRY G.: *The importance of what we care about.* Cambridge University Press, Cambridge 1988.